

PROCESY POLARYZACJI FUNKCJONALNEJ I DOCHODOWEJ GOSPODARSTW ROLNYCH W WARUNKACH GOSPODARKI RYNKOWEJ

Stanisław J. Paszkowski

Akademia Rolnicza im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu

Streszczenie. Opracowanie pokazuje zachodzenie w rolnictwie indywidualnym daleko idących zmian pod wpływem rozwijającej się gospodarki rynkowej. W zbiorowości wszystkich gospodarstw wylania się grupa jednostek nieprowadzących działalności rolniczej oraz w mniejszej liczbie nieosiągających dochodów z produkcji rolniczej. Pozytywnym zjawiskiem jest wzrost liczbowy gospodarstw powiązanych z rynkiem i nastawionych na osiąganie dochodów z działalności rolniczej. Badania potwierdzają pogłębianie zjawiska polaryzacji funkcjonalnej gospodarstw na rynkowe i socjalne oraz dochodowej, oznaczającej ich różnicowanie ze względu na poziom osiągniętych dochodów.

Słowa kluczowe: cele produkcji rolniczej, dochody z działalności rolniczej, gospodarstwa, samozapatrzenie, rynek

WSTĘP

W rolnictwie polskim występuje dwudzielny typ struktury obszarowej gospodarstw. Ma on charakter trwały, co ma znaczenie strategiczne, gdyż bieżące środki polityki rolnej nie zmieniają jego układu [Woś 2003]. Jego pierwszy człon stanowią gospodarstwa rozwojowe, prowadzone przez rolników młodszych wiekiem, cechujące się większym obszarem użytków rolnych oraz większą efektywnością produkcji. Drugi tworzą gospodarstwa socjalne, których funkcją, według wyżej cytowanego autora, jest zaopatrzenie gospodarstwa domowego w żywność, a także „przechowywanie” nadwyżek siły roboczej. Gospodarstwa socjalne i rozwojowe wyodrębniła też Sikorska [2003]. Chmielewska [2002] pierwsze z nich określiła jako samozaopatrzeniowe. Podobnie jak wyżej cytowani autorzy, wskazała też na fakt ukrywania przez nie nadwyżek siły roboczej oraz wypełnianie funkcji socjalnych.

Adres do korespondencji – Corresponding author: Stanisław Jan Paszkowski, Akademia Rolnicza im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Wydział Rolniczy, Katedra Ekonomiki Gospodarki Żywnościowej, ul. Wojska Polskiego 28, 60-637 Poznań, e-mail: sp@au.poznan.pl

Sektor socjalny, tak jak całe rolnictwo, wyłonił się w procesie długotrwałego rozwoju stosunków społeczno-ekonomicznych i jest trwałym elementem zarówno obszarów wiejskich, jak i miejskich. Z makroekonomicznego punktu widzenia jest czynnikiem osiągania równowagi w gospodarce narodowej. W przyszłości może ewoluować w kierunku gospodarstw towarowych, wielofunkcyjnych jednostek związanych z rozwojem obszarów wiejskich albo też zanikać. Zdaniem Wosia [2003], trzecia z tych dróg jest najmniej prawdopodobna. Na wsi jest bowiem coraz mniej rolnictwa, a coraz więcej mieszanych miejsc pracy i źródeł utrzymania.

Sektor socjalny, jak zaznaczono wyżej, pełni funkcje samozaopatrzeniowe. Wynika to ze znaczącej skali nierynkowej działalności gospodarstw rolnych. Według Chmielewskiej [2002], proces samozaopatrzeniowy w rolnictwie jest powszechny, część produkcji gospodarstw towarowych także jest przeznaczana na potrzeby własne. Wytworzone tym sposobem produkty są naturalne, świeższe i bez konserwantów oraz dodatków polepszających smak i wygląd, ale także zdrowsze, smaczniejsze i tańsze. Samozaopatrzenie daje też rolnikom poczucie ekonomicznej niezależności i chroni ich przed zmianami na rynku.

Na początku okresu przemian społeczno-gospodarczych w Polsce gospodarstwa rolne zareagowały wzrostem samozaopatrzenia, co związane było z brakiem zaopatrzenia rynkowego, spadkiem dochodów rodzin rolniczych oraz wzrostem cen detalicznych. Następnie nastąpiły zmiany zachowań ludności rolniczej i samozaopatrzenie zmalało, do czego przyczynił się rozwój rynku, w tym importu żywności [Chmielewska 2002].

Kwestią dyskusyjną związaną z gospodarstwami socjalnymi jest cecha ich trwałości. Władysław Szymański [1996] zauważa, że dla rolnika istnienie gospodarstwa ma sens nawet wtedy, gdy nie przynosi ono zysku, ale przez zatrudnienie daje podstawy do elementarnego zaspokajania potrzeb. W warunkach Polski gospodarstwa nie bankrutują do końca, a trwają w biedzie i niedostatku. Restrykcje cenowe i finansowe nie tyle wywołują bankructwo, co zwiększają naturalizację. Na cechę trwałości gospodarstw wskazują także Woś [2003] i Chmielewska [2002], zauważająca, że na początku przemian gospodarczych gospodarstwa rolne były ukierunkowane na trwanie.

Kwestia trwałości gospodarstw jest związana z problemem polaryzacji struktury obszarowej. Cytowany wyżej Woś [2003] sądzi, że w Polsce nie ma pola do z góry programowych przekształceń strukturalnych rolnictwa. Nie ma też uzasadnienia przyspieszanie tych przekształceń, gdyż sytuacja makroekonomiczna w Polsce nie sprzyja polaryzacji gospodarstw chłopskich. Droga polaryzacji struktury obszarowej gospodarstw prowadzi bowiem do marginalizacji setek tysięcy osób. O tym, czy gospodarstwo jest rozwojowe, decyduje nie ziemia, ale splot różnych czynników, w tym cech osobowych rolników.

Z drugiej strony Woś [2003] zauważa, że zmieniające się otoczenie rolnictwa „wmontowuje” je w ogólnospołeczny system powiązań i przepływów międzygałęziowych. Środowisko zewnętrzne rolnictwa ingeruje w gospodarkę chłopską głębiej i skuteczniej niż wewnętrzny mechanizm rozwoju. Problem jest o tyle istotny, że od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku indywidualne gospodarstwa rolne w Polsce uczestniczą w procesie transformacji gospodarczej. Przyczynia się on do likwidacji gospodarstw mniej przystosowanych do warunków gospodarki rynkowej, a także zmian w ich wewnętrznej strukturze.

Celem opracowania jest więc określenie nasilenia polaryzacji funkcjonalnej oraz dochodowej gospodarstw rolnych. Przez pierwsze pojęcie rozumie się proces różnicowa-

nia gospodarstw ze względu na realizowany cel prowadzonej działalności rolniczej, a przez drugie – ze względu na rodzaj i poziom osiąganych dochodów. Wykonaniu tego zadania ma służyć określenie stopnia trwałości poszczególnych grup jednostek i kierunków ich transformacji, zaawansowania procesu ich przemian, a także skutków zachodzących procesów dla rozwoju obszarów wiejskich i gospodarki narodowej. Przedyskutowane też zostaną kwestie adekwatności stosowanej w literaturze terminologii opisu przekształceń zachodzących w strukturze gospodarstw rolnych.

Na podstawie literatury można postawić hipotezę, że gospodarka rynkowa sprzyja zachodzeniu zjawiska polaryzacji funkcjonalnej gospodarstw rolnych na dwie grupy – na sektor jednostek rynkowych oraz socjalnych.

ZAKRES CZASOWY I TERYTORIALNY, MATERIAŁY I METODY ANALIZY

Badania dotyczą zmian struktury gospodarstw rolnych o powierzchni większej niż 1 ha użytków rolnych w latach 1996 i 2002 ze względu na cele produkcji rolniczej, obszar użytków rolnych i poziom dochodu rolniczego w dochodach ogółem. Pierwsze z wymienionych kryteriów pozwala wyodrębnić gospodarstwa rynkowe (produkujące głównie na rynek), mające z natury charakter rozwojowy, oraz jednostki produkujące na potrzeby własne, które pełnią funkcje socjalne. W tym ostatnim wypadku do sektora socjalnego za Sikorską [2003] zaliczono jednostki nieprowadzące działalności rolniczej, ale także produkujące wyłącznie oraz głównie na potrzeby własne. W odróżnieniu od cytowanej autorki, do analizowanej kategorii zakwalifikowano jednostki zbywające na rynku produkty rolne o wartości mniejszej niż 3 tys. zł rocznie. Sikorska do grupy gospodarstw socjalnych zaliczyła jednostki nieprowadzące działalności gospodarczej z przeznaczeniem na sprzedaż bądź zbywające produkty o wartości do 5 tys. zł.

Obliczenia wykonano na podstawie danych GUS-u pochodzących z powszechnych spisów rolnych 1996 i 2002. W szczególności wykorzystano publikacje „Kierunki zmian w strukturze dochodów gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstw rolnego” [2004] oraz „Cele produkcji w gospodarstwach rolnych” [2004]. Przetwarzane materiały źródłowe są wiarygodne, jednak ich wadą jest konieczność wykorzystywania w badaniach typologii stosowanej przez GUS w Warszawie, co utrudnia przeprowadzenie bardziej pogłębionych analiz.

W badaniach materiały przeanalizowano pod kątem czasu obserwacji (roku przeprowadzenia spisu), celów produkcji rolniczej i udziału dochodów z działalności rolniczej w dochodach ogółem. Cele produkcji określono za GUS jako wykonywanie działalności rolniczej wyłącznie na potrzeby własne, głównie na potrzeby własne i głównie na rynek [Kierunki... 2004]. W kryterium poziomu dochodów rolniczych wyłoniono grupy dochodowe: 1–10, 11–30, 31–50, 51–67, 68–90 i 91–100%.

ZMIANY W ZBIOROWOŚCI GOSPODARSTW ROLNYCH

W sektorze indywidualnych gospodarstw rolnych w latach 1996–2002 zachodziły zmiany w zasobach czynników produkcji oraz w samej produkcji. Przekształcenia nie ominęły charakteru działalności, wykorzystania środków produkcji, celów prowadzonej

działalności oraz źródeł dochodów. Liczba gospodarstw dysponujących użytkami rolnymi powyżej 1 ha zmalała w latach 1996–2002 o 4,2% i w ostatnim roku badań wyniosła 1951,2 tys. (tab. 1). Grupa jednostek prowadzących działalność rolniczą ukształtowała się w 2002 r. na poziomie 1617,3 tys. i była mniejsza niż w 1996 r. o 17,8%. Jej udział w 2002 r. w stosunku do 1996 r. zmalał w strukturze o 13,7 punktu procentowego. Warunki gospodarki rynkowej powodują więc istotne zmniejszenie liczby gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą. Jedną z głównych przyczyn takiego stanu rzeczy są trudności z lokowaniem wytworzonej przez gospodarstwa rolne produkcji na rynku, co prowadzi w prostej linii do likwidacji w nich działalności rolniczej [Chmielewska 2002].

Według Szemberg, stan ten jest spowodowany dekonjunkcją w rolnictwie i pogorszeniem sytuacji dochodowej rolników, co zaowocowało spadkiem aktywności produkcyjnej rolników i wycofywaniem gospodarstw z najmniej opłacalnych i trudno zbywalnych gałęzi produkcji. Czynniki te przyczyniły się też do ograniczenia produkcji rolniczej na potrzeby rodziny i gospodarstwa domowego lub nawet do jej zaniechania. Zjawisko to najbardziej powszechnie wystąpiło w regionie południowo-wschodnim [Szemberg 2003].

Grupa gospodarstw bez działalności rolniczej wzrosła z 68,9 tys. w 1996 r. do 333,9 tys. w 2002 r. Jej dynamika wyniosła w analizowanych latach 384,5%. Gospodarstwa te stanowiły w 1996 r. 3,4%, a w 2002 r. już 17,1% całej zbiorowości. Można je określić jako gospodarstwa „formalnie rolnicze”. Spełniają one co prawda przesłanki prawne do ich wyłonienia, nie wykorzystują jednak zasobów produkcyjnych, a głównie gruntów, w sposób aktywny do działalności wytwórczej. Stanowią jedynie podstawę, jak w innych działach gospodarki narodowej, do lokowania głównie budynków mieszkalnych wraz z zapleczem i są materialnym zapleczem funkcjonowania gospodarstw domowych i rodzin rolniczych. Pełnią więc funkcje rezydencjalne. Znajdujące się zaś w nich zasoby są w nich z ekonomicznego punktu widzenia w dużym stopniu marnotrawione.

PRZESUNIĘCIA W STRUKTURZE CELÓW PRODUKCJI ROLNICZEJ GOSPODARSTW ROLNYCH

W 2002 r. w całej zbiorowości indywidualnych gospodarstw rolnych 82,9% prowadziło działalność rolniczą, a 94,1% z tych ostatnich osiągało dochody. W latach 1996–2002 gwałtownie wzrosła jednak (o 635,7%) liczba gospodarstw bez dochodów z produkcji rolniczej (tab. 1). Paradoksalnie, zjawisko to w największym stopniu wystąpiło w kategorii jednostek produkujących głównie na rynek, a w najmniejszym w wytwarzających produkty rolne wyłącznie na potrzeby własne. Ten zaskakujący efekt został wywołany tym, że pierwsza z wymienionych grup wcześniej nie była nastawiona na uzyskiwanie dochodów z produkcji rolniczej. Zbiorowość gospodarstw powiązanych z rynkiem natknęła się zaś w latach 1996–2002 na barierę popytu produktów rolnych, co zaowocowało wzrostem liczby gospodarstw bez dochodów z produkcji rolniczej. Zresztą gospodarstwa te nie są liczne, co także wpływa na poziom wskaźników przyrostu ich liczebności.

Gospodarstwa czerpiące dochody z produkcji rolniczej zmniejszyły swoją liczebność w analizowanym okresie w całej zbiorowości o 22,1%. Zjawisko to w największym stopniu dotyczyło jednostek produkujących głównie na potrzeby własne; wskaźnik dynamiki w tym wypadku wyniósł –44,0%. Najmniejszym ubytkiem cechowały się zaś

gospodarstwa osiągające dochody z produkcji zbywanej na rynku; wskaźnik dynamiki ich liczby ukształtował się na poziomie $-2,2\%$.

Największe udziały w strukturze ze względu na cele produkcji mają gospodarstwa zbywające produkcję rolniczą na rynku. W 2002 r. stanowiły one $59,8\%$ wszystkich jednostek wytwarzających produkty rolne, wobec $47,7\%$ w 1996 r. Drugie po względem liczebności są gospodarstwa produkujące głównie na potrzeby własne. Najmniej liczna jest kategoria gospodarstw wytwarzających produkcję wyłącznie na potrzeby własne (w 2002 r. stanowiły one $10,5\%$ całej zbiorowości, a w 1996 r. – $11,1\%$). Tak więc w ostatnim roku analizy częściej występowały gospodarstwa produkujące na rynek niż pozostałe. W szczególności zmalała grupa jednostek prowadzących produkcję rolniczą głównie na potrzeby własne. Łącznie zbiorowość gospodarstw produkujących na potrzeby własne zmalała prawie o jedną trzecią (o $32,0\%$).

W strukturze gospodarstw prowadzących działalność rolniczą, rozpatrywanych według udziału dochodów z produkcji rolniczej w dochodach ogółem, najbardziej liczne są jednostki o najniższym poziomie cechy stanowiącej kryterium analizy, a następnie gospodarstwa o największym udziale dochodów rolniczych w dochodach ogółem. Tak więc analiza gospodarstw według odsetka dochodów rolniczych w dochodach ogółem ukazuje ich polaryzację dochodową. Najmniejsze znaczenie w strukturze mają zaś jednostki z przedziału dochodów rolniczych $51-67\%$.

W 1996 r. także występowała polaryzacja dochodowa gospodarstw rolnych, jednak była ona mniej zaawansowana – najliczniejsze były przedziały poziomu dochodów $11-30$ i $66-90\%$. W latach $1996-2002$ nastąpiło więc przesunięcie gospodarstw do skrajnych przedziałów osi analizy. Ponadto zwiększyły się udziały jednostek o najmniejszym poziomie dochodów rolniczych w dochodach ogółem, a zmniejszyły na przeciwnym (skrajnym) biegunie skali.

Udziały dochodu rolniczego w dochodzie ogółem w gospodarstwach produkujących wyłącznie i głównie na potrzeby własne malały wraz ze wzrostem wartości poziomu dochodu rolniczego, a na końcu skali nieznacznie wzrosły. W pierwszym wypadku odsetki zmniejszyły się z $23,6\%$ w przedziale $1-10\%$ dochodów z działalności rolniczej w dochodach ogółem do $0,9\%$ w ich klasie $68-90\%$, a w drugim odpowiednio z $58,0$ do $4,9\%$. W grupie poziomu dochodu $91-100\%$ wzrosły z kolei w pierwszym wypadku do $4,5\%$, a w drugim do $11,2\%$.

Liczba gospodarstw powiązanych z rynkiem rosła w podanych wyżej przedziałach z $18,4$ do $94,2\%$, aby następnie się obniżyć do $84,3\%$. Im więc gospodarstwa rolne są silniej powiązane z rynkiem, tym bardziej gospodarstwa domowe mają charakter rolniczy (ich budżety w większym stopniu zasilane są dochodami rolniczymi).

W 2002 r. w grupach gospodarstw produkujących wyłącznie i głównie na potrzeby własne najbardziej liczne były przedziały $1-10\%$ dochodu rolniczego w dochodzie ogółem, a następnie $91-100\%$. W obu grupach jednostki o poziomie dochodu rolniczego $1-30\%$ stanowiły w strukturze $82,9-85,8\%$ liczebności danej grupy. Na przeciwnym biegunie osi analizy ich liczby nie przekraczały 10% . W obu zbiorowościach gospodarstw w skrajnych przedziałach analizowanego układu obserwuje się więc polaryzację dochodową gospodarstw. W drugiej z nich proces ten zachodził jednak dynamiczniej (szybciej następowało „przechodzenie” jednostek z przedziałów środkowych w kierunku skrajnego lewego bieguna poziomu dochodów rolniczych).

Tabela 1. Gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego w Polsce w latach 1996–2002 według celu produkcji rolniczej i udziału dochodów z działalności rolniczej w dochodach ogółem

Table 1. Households with users of farm in Poland in 1996–2002 according to purposes of agricultural production and share of agricultural incomes in total households' incomes

Gospodarstwa Farms	Miara Index	Rok obserwacji Year of observation	Ogółem Total	Gospodarstwa bez działalności rolniczej Farms without agricultural activity	W tym gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą Farms deal with agricultural activity								
					Razem total	bez dochodów without incomes	Gospodarstwa uzyskujące dochody z produkcji rolniczej Farms gaining incomes from agricultural production						Razem total
							Udział dochodów rolniczych w dochodach ogółem (%) Share of agricultural incomes in total households incomes (%)						
							1–10	11–30	31–50	51–67	68–90	91–100	
Ogółem Total	liczba gospodarstw	2002	1 951 158	333 858	1 617 300	95 262	462 868	303 595	171 413	81 932	194 063	308 167	1 522 038
	dynamika	1996 = 100	-4,2	384,3	-17,8	635,7	1,7	-37,5	-31,2	-38,3	-43,8	7,9	-22,1
	struktura	2002	100,0	17,1	82,9	4,9	30,4	19,9	11,3	5,4	12,8	20,2	100,0
Produkujące wyłącznie na potrzeby własne Producing exclusively for household consumption	liczba gospodarstw	2002	-	-	206 189	45 861	109 155	28 422	5 892	1 164	1 760	13 935	160 328
	dynamika	1996 = 100	-	-	-8,3	500,7	-14,4	-50,7	-67,4	-68,0	-71,5	67,4	-26,2
	udział procentowy w produkujących	2002	-	-	12,7	48,1	23,6	9,4	3,4	1,4	0,9	4,5	10,5
	struktura	2002	-	-	100,0	22,2	68,1	17,7	3,7	0,7	1,1	8,7	100,0
Produkujące głównie na potrzeby własne Producing mainly for household consumption	liczba gospodarstw	2002	-	-	496 812	45 926	268 617	105 123	26 343	6 724	9 525	34 554	450 886
	dynamika	1996 = 100	-	-	-38,6	822,6	-9,0	-64,1	-72,2	-78,6	-77,8	-77,6	-44,0
	udział procentowy w produkujących	2002	-	-	30,7	48,2	58,0	34,6	15,4	8,2	4,9	11,2	29,6
	struktura	2002	-	-	100,0	9,2	59,6	23,3	5,8	1,5	2,1	7,7	100,0
Produkujące głównie na rynek Producing mainly for market	liczba gospodarstw	2002	-	-	914 299	3 475	85 096	170 050	139 178	74 044	182 778	259 678	910 824
	dynamika	1996 = 100	-	-	-1,9	931,2	162,6	25,7	-0,9	-24,3	-38,3	13,1	-2,2
	udział procentowy w produkujących	2002	-	-	56,5	3,8	18,4	56,0	81,2	90,4	94,2	84,3	59,8
	struktura	2002	-	-	100,0	0,4	9,3	18,7	15,3	8,1	20,1	28,5	100,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Kierunki... 2004].

Source: Own elaboration based on [Kierunki... 2004].

W zbiorowości gospodarstw powiązanych z rynkiem także obserwuje się zjawisko polaryzacji dochodowej, jednak w tym wypadku gospodarstwa koncentrują się w głównie na prawym biegunie osi analizy. W przedziałach powyżej 67% dochodu rolniczego w dochodzie ogółem stanowią one blisko połowę wszystkich (48,6%), a z dochodami do 30% – tylko 28,0%. Ponownie potwierdza się więc teza, że gospodarstwa powiązane z rynkiem mają charakter bardziej rolniczy.

Wskaźniki dynamiki liczby gospodarstw w układzie analizy według poziomu dochodów rolniczych w całej zbiorowości i we wszystkich trzech kategoriach jednostek przyjęły kształt paraboli z ramionami skierowanymi w górę. W tym pierwszym wypadku przyjęły one wartości ujemne w zakresie skali 11–90% dochodu rolniczego w dochodach ogółem. W grupie jednostek produkujących głównie na potrzeby własne we wszystkich przedziałach osiągnęły wartości ujemne, a w kategorii gospodarstw produkujących wyłącznie na potrzeby własne we wszystkich klasach, z wyjątkiem przedziału 91–100%. Znaczące przyrosty liczby gospodarstw odnotowano też w gospodarstwach powiązanych z rynkiem w grupach poziomu dochodu rolniczego 1–30 i 91–100%.

W wyłonionych zbiorowościach gospodarstw ze względu na cele produkcji największe różnice dynamiki obserwuje się w skrajnych przedziałach skali dochodowej. O ile w gospodarstwach produkujących wyłącznie na potrzeby własne większą dynamikę odnotowano w klasie z największym odsetkiem dochodu rolniczego w dochodach ogółem, o tyle w wytwarzających na rynek – w grupach o najmniejszym nasileniu tej cechy. W tym ostatnim wypadku liczba gospodarstw rosła też szybko w klasie 11–30% poziomu dochodu rolniczego, a w zakresie skali 31–90% malała mniej intensywnie niż w pozostałych dwóch kategoriach jednostek. Przeprowadzone badania potwierdzają więc zachodzenie procesów polaryzacji dochodowej gospodarstw rolnych w latach 1996–2002.

WNIOSKI

Przeprowadzone analizy pokazują, że w latach 1996–2002 ujawniła się liczna grupa gospodarstw rolnych nieprowadzących żadnej działalności gospodarczej. Zwiększyła się też liczba jednostek niepodejmujących produkcji rolniczej i nieosiągających dochodów z tej działalności. Przyczyny zaistniałego stanu rzeczy odnoszą się zarówno do makroekonomicznych uwarunkowań gospodarczych, jak i zdrowotnych oraz rodzinnych rolników.

Prawie wszystkie gospodarstwa powiązane z rynkiem uzyskują dochody z działalności rolniczej. Jednostki produkujące na własne potrzeby, a szczególnie te wytwarzające wyłącznie na potrzeby własne, czerpią je z rolnictwa w znacznie mniejszym stopniu. Można zakładać, że wytworzona w nich produkcja rolnicza jest przeznaczana na samozaopatrzenie gospodarstw domowych, mają więc one charakter socjalny.

Liczba gospodarstw produkujących na potrzeby własne jest silnie ujemnie skorelowana z poziomem dochodów rolniczych w dochodach ogółem, a produkujących głównie na rynek – odwrotnie. Wskazuje to na prowadzenie przez te pierwsze produkcji rolniczej w celach samozaopatrzeniowych. Gospodarstwa domowe z nimi związane czerpią dochody ze źródeł pozarolniczych.

Badania pokazują zachodzenie polaryzacji dochodowej gospodarstw rolnych; w całej ich zbiorowości wylania się grupa jednostek nastawionych na zaopatrzenie rodzin

w produkty żywnościowe oraz dużych, nakierowanych na produkcję rynkową. Potwierdza to tezę o pogłębianiu procesu polaryzacji dochodowej gospodarstw rolnych w Polsce w warunkach gospodarki rynkowej.

Przeprowadzone analizy pokazują, że kategoria „gospodarstwa socjalne” nie jest pojęciem w pełni adekwatnym do opisu zmian w rolnictwie. Uwzględniając stopień oraz proces spadku samozaopatrzenia gospodarstw rolnych (także produkujących na potrzeby własne), a także gospodarstw domowych związanych z gospodarstwami rolnymi, można dojść do wniosku, że w obecnej formie służy ona raczej racjonalizacji (maskowaniu) zaniku funkcji produkcyjnych i rynkowych w części gospodarstw rolnych. W rzeczywistości może ukrywać zapasę produkcyjną w znacznej części gospodarstw rolnych i wskazywać na niski poziom wykorzystania zasobów produkcyjnych.

Powyższe uwagi nie podważają sensu wylaniania kategorii gospodarstw socjalnych. Do grupy takich gospodarstw można jednak z pewnością zaliczyć tylko jednostki uzyskujące efekty produkcyjne na zbliżonym lub wyższym poziomie do innych gospodarstw, jednak przeznaczające wytworzone produkty na potrzeby gospodarstw domowych. Do realizacji takich celów wystarczy niewielka powierzchnia użytków rolnych.

Bardziej precyzyjne wyniki od spotykanych w literaturze daje posługiwanie się kategoriami stosowanymi przez GUS. Używana przez tę instytucję klasyfikacja pozwala na wyodrębnienie gospodarstw produkujących: wyłącznie na potrzeby własne, głównie na potrzeby własne i głównie na rynek. Ponadto, GUS wyodrębnia grupę jednostek nieprowadzących produkcji rolniczej.

Gdyby przeprowadzić porównanie terminów spotykanych w literaturze i stosowanych przez GUS, to można przyjąć, że za gospodarstwa socjalne można co najwyżej uznać jednostki produkujące wyłącznie na potrzeby własne. Grupę gospodarstw produkujących głównie w tym celu należałoby uznać za zbiorowość jednostek o zanikających funkcjach produkcyjnych i rynkowych. Kategorię zaś jednostek nieprowadzących działalności rolniczej należałoby określić nie jako gospodarstwa socjalne, ale rezydencjalne (rezydencyjne).

Badania podważają twierdzenia o wysokiej trwałości gospodarstw rolnych. Ingerencja otoczenia rynkowego w działalność rolniczą okazuje się na tyle silna, że wiele jednostek nie może sprostać wyzwaniom rynku i likwiduje produkcję. W szczególności proces ten dotyczy jednostek produkujących wyłącznie na potrzeby własne. Duże nasilenie przyjmuje także w gospodarstwach produkujących głównie na potrzeby własne. Jednostki te dynamicznie zasilają kategorię gospodarstw rezydencjalnych (nieprowadzących produkcji rolniczej). W świetle powyższego wyodrębnianie dwuczłonowego układu struktury gospodarstw rolnych nabiera nowego znaczenia. Grupa gospodarstw uznanych w szerokim znaczeniu za socjalne będzie w najbliższej przyszłości maleć. Niskie ceny produktów żywnościowych, wysokie koszty produkcji rolniczej i brak kanałów zbytu wytworzonej produkcji będą działać na rzecz ograniczania lub likwidacji w nich produkcji rolniczej. W najbliższym czasie można oczekiwać, jeżeli obecne założenia polityki rolnej będą kontynuowane, że grupa gospodarstw „formalnie rolniczych” (rezydencjalnych) będzie rosła. Jednostki te będą dysponować znacznymi zasobami gruntów nieefektywnie wykorzystywanych do celów produkcji rolniczej. W rolnictwie polskim obserwuje się więc także zachodzenie procesów polaryzacji funkcjonalnej gospodarstw, polegającej na

zmniejszeniu zbiorowości jednostek wytwarzających na potrzeby własne i ich przekształcaniu w struktury rezydencjalne, przy jednoczesnym wzroście liczbowym grupy gospodarstw powiązanych z rynkiem.

PIŚMIENNICTWO

- Cele produkcji w gospodarstwach rolnych. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. PSR 2002. Warszawa, marzec 2004.
- Chmielewska B., 2002: Samozaopatrzenie w rolnictwie. Studia i Monografie, nr 110. IERiGŻ, Warszawa.
- Jóźwiak W., 2004: Potencjał produkcyjny i wyniki ekonomiczne gospodarstw rolnych. ZER, z. 4, s. 3–18.
- Kierunki zmian w strukturze dochodów gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstw rolnego. GUS, US w Olsztynie. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. Powszechny Spis Rolny 2002. Olsztyn 2004.
- Sikorska A., 2003: Gospodarstwa socjalne w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi. Studia i Monografie, nr 117. IERiGŻ, Warszawa.
- Szemberg A., 2003: Indywidualne gospodarstwa rolne w świetle statystyki GUS z 2002 roku. Przegląd regionalny. Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 487. IERiGŻ, Warszawa.
- Szymański W., 1996: Makroekonomiczne bariery przemian strukturalnych w rolnictwie. Możliwości i sposoby ich łagodzenia. Strategiczne problemy rozwoju polskiego rolnictwa. PBZ 38-05, nr 11, IERiGŻ, Warszawa.
- Woś A., 2003: Szanse i ograniczenia przekształceń strukturalnych polskiego rolnictwa. Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 491, IERiGŻ, Warszawa.

THE PROCESSES OF FUNCTIONAL AND INCOME FARMS POLARISATION IN POLAND IN CONDITIONS OF MARKET ECONOMY

Abstract. The paper presents changes in sector of individual farms in Poland under conditions of the market economy. In the population of all farms it is possible to observe dynamic increase of a group of farms without farming activity, and not getting incomes from agricultural production. As a positive result of changes, increase of farms concentrated on agricultural markets and getting incomes from agriculture can be treated. The research confirms deepening of the processes of functional farms' polarisation into two groups – market-oriented and social ones, what results on farms' differentiation according to their incomes' level.

Key words: aims of agricultural production, incomes from agricultural production, farms' selfsupply, market

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 05.12.2005